

Қисас-и Рабғұзи және ХХ ғасыр басындағы қазақ жазба әдебиеті: рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы¹

*Х.Х. Таджиев^a, Т.Е. Қыдыр^b

^aМ.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы (E-mail: xamidulla_86@mail.ru). *Байланыс үшін автор: xamidulla_86@mail.ru

^bМ.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан Республикасы qydyr.torali@gmail.com

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Алтын Орда,
XX ғасыр, әдебиет,
Қисас ул-әнбия,
Рабғұзи, Мәшһүр
Жүсіп, Шәді
Жәңгірұлы, рухани
үндестік, дәстүр
жалғастығы.

XFTAP 17.82.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-172-184>

АННОТАЦИЯ

Қазақ елінің ұлт болып ұйысып, тұтастай дербес мемлекет болып қалыптасуында түрлі тарихи кезеңдер мен тарихи тұлғалардың, саяси оқиғалар мен мәдени-әдеби жәдігерлердің орны ерекше. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу тарихындағы маңызды факторлардың бірі, сегіз ғасырға жуық уақыт бұрын Шыңғысхан ұрпақтары тарапынан құрылған Алтын Орда мемлекеті (XIII-XVI ғ.ғ) кезеңі болды. Аталған дәуірді насихаттауға бүгінгі таңда мемлекеттік деңгейде назар аударылуының өзі бұл дәуірдің өзіндік ерекшелігі мен қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу жолындағы әсерін арттыра түсетіні анық. Әсіресе, бұл кезеңде жазып қалдырылған әдеби мұралардың кейінгі дәуірлерде қазақтың ұлттық дүниетанымының қалыптасуына жасаған әсерін зерттеп, бүгінгі ғылыми ортада насихаттау – ұлттық бірегейлік пен әдеби дәстүр жалғастығын ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Алтын Орда кезеңінде жазылған әдеби мұралар Насируддин Бұрһаниддин Рабғұзидің «Пайғамбарлар тарихы» – Қисас ул-әнбия немесе Қисас-и Рабғұзи, Әл-Кердеридің «Жұмақтардың ашық жолы» (Нәж ул-фәрадис), Құтбтың «Хұсрау-Шырын» сынды дастандар сөз жоқ, осы кезеңдегі сөз өнерінің дамып, жетілуінде ерекше рөл атқарды.

Мақалада Алтын Орда кезеңінде қоғамдық дамуға ерекше үлес қосқан Насируддин Бұрһаниддин Рабғұзидің «Қисас ул-әнбия» немесе «Қисас-и Рабғұзи» еңбегі және ХХ ғасыр басында қазақ халқының ұлттық тәрбиесі мен діни сауатының оянуына зор ықпал еткен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы сынды шайырлардың пайғамбарлар жайлы қиссалары арасындағы рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы салыстырмалы түрде қарастырылады.

Received 26 April 2023. Revised 01 May 2023. Accepted 15 August 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

Х.Х. Таджиев, Т.Е. Қыдыр Қисас-и Рабғұзи және ХХ ғасыр басындағы қазақ жазба әдебиеті: рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 3. – 172-184 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-172-184>

For citation:

Kh.Kh. Tadzhiev, T.E. Qydyr Qissas-i Rabguziy and Kazakh written literature of the beginning of the 20th century: spiritual harmony and continuity of tradition // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 3. – P. 172-184. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-172-184>

¹ Мақала «Алтын Орда және ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: рухани үндестік және дәстүр жалғастығы» (ЖТН АР14972895) жобасы аясында жинақталған материалдар негізінде баспаға ұсынылды.

Кіріспе

Кез келген мемлекет тарихына назар аударатын болсақ, оның тұтастай дербес мемлекет болып қалыптасуы үшін түрлі тарихи кезеңдер мен тарихи-саяси оқиғалар және мәдени-әдеби процестерден өтуі заңды құбылыс. Сол құбылыстардың бірі, сегіз ғасырға жуық уақыт бұрын алып империяға айналған Алтын Орда мемлекеті (XIII-XVI ғ.ғ) деуге болады. Аталған кезең ерекшеліктерін насихаттауға бүгінгі таңда мемлекеттік деңгейде назар аударылып отыр. Мұның өзі бұл дәуірдің қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу жолындағы әсерін арттыра түседі.

XIII-XVI ғасырларда солтүстігі Дунайдың төменгі ағысына дейін, батысы Еділ бұлғарларына дейін жеткен бір жағы Хорезм аймағымен ұштасып жатқан кең байтақ өлке тарихта Алтын Орда мемлекеті деп аталды. Бұл мемлекеттің әлемдік өркениетке қосқан үлесі мен саяси-әлеуметтік, тарихи-мәдени, рухани-әдеби мұраларын зерттеп, әлемдік ғылыми кеңістікке алып шығудың ерекше маңызы зор. Әсіресе, бұл кезеңде жазып қалдырылған әдеби мұралардың кейінгі дәуірлерде қазақтың ұлттық дүниетанымының қалыптасуына жасаған әсерін зерттеп, бүгінгі ғылыми ортада жаңаша пайыммен насихаттау – әдебиеттанудағы өзекті мәселеге айналып отыр.

Бұл үдеріске ерекше үлес қосқан құнды факторлардың бірі түркі халықтары тілінде жазылған ислами әдебиет үлгілері болды. Алтын Орда кезеңінде қоғамның рухани дамуына үлес қосқан әдеби жәдігерлер Насируддин Бұрһаниддин Рабғузидің «Пайғамбарлар тарихы» - Қисас ул-әнбия немесе Қисас-и Рабғұзи (Рабғұзи, 2008: 480), әйгілі ғалым Әл-Кердеридің діни-дидактикалық сарында жазылған «Жұмақтардың ашық жолы» (Нәһж ул-фәрадис) (Әл-Кердери, 2011: 312), XIV ғасырға тән Құтбтың «Хұсрау-Шырын» дастаны (Құтб, 2012: 328) сынды Ислам діні негізінде елді ағартуды мақсат еткен еңбектер, сөз жоқ, осы кезеңдегі сөз өнерінің дамып, жетілуінде ерекше рөл атқарды. Осылайша Шыңғыс хан тұсында қираған қалалар мен әбден еңсесі түскен ұлыстар билік тізгіні хан ұрпақтары (Жошы, Шағатай, Үгедей Бату) қолына өткен кезде қайта гүлденіп, еңсесін көтеріп, ел болып ұйысуға әрекет жасады. Ислам діні негізінде қалыптасып, даму жолына түскен, Әл-Фараби, Махмұт Қашғари, Жүсіп Баласағұн, Ясауи сынды алыптар салған рухани мәдениет осы тұста қайта жанданып, өз арнасына түсе бастады.

Тамыры тереңде жатқан түркі жазба әдебиетінің Алтын Орда кезеңі, осындай Ислами әдебиеттің адамзатқа үлгі етерлік еңбектерімен зерттеушілер назарын өзіне тартып отырған (Сыздықов, 2021: 69-76). Бүгін түркі халықтарына ортақ мұра ретінде қарастырылып отырған бұл рухани дүниелерді негізінен діни-танымдық және діни-дидактикалық бағытта жазылған еңбектер деп екі топқа бөліп қарастыру ғылыми жүйеге түсіп келеді. Міне, сондай Алтын Орда кезеңінде діни-танымдық бағытта жазылып, адамзатқа өнеге боларлық Құран қиссаларындағы пайғамбарлар тарихына арналған, жеті ғасыр бұрын жазылса да, бүгінге дейін маңызын жоймай, қайта жандана түскен, адамзатқа тән ортақ идеяларды насихаттауды мақсат еткен еңбектердің бірі – Насируддин Бұрһануддин Рабғузидің «Қисса-и Рабғұзи немесе «Қисас ул-әнбия» еңбегі.

Материалдар және зерттеу әдістері

Алтын Орда кезеңінің өзінен кейінгі дәуірдегі әдебиетке ықпал еткен әдеби жәдігері - Рабғұзидің «Қисас-и Рабғұзи» еңбегі және XX ғасыр басында қазақ халқының ұлттық тәрбиесі мен діни сауатының оянуына әсер еткен Шәді Жәңгірұлының «Сияр-Шәриф», Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Хаятбақшы» атты діни қиссалары.

Тиісті деректерді қарастыруда зерттеу нысанына алынып отырған тақырыптың көкейкестілігіне және фактілердің алуандығына назар аударылды. Қарастырылып отырған тақырыптың негізгі қозғаушы факторы және тақырыпқа қатысты деректі материалдардың ең негізгілері XX ғасыр басында өмір сүрген, қазақ әдебиетінде қисса жанрының дамуына үлес қосқан өлеңдері мен дастандары арқылы иман шарттарын насихаттаған ақындар. Соның ішінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы сынды діни-ағартушы ақындар шығармаларын салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері негізге алынды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Жалпы Орталық Азия халықтарының ежелгі дәуірдегі әдеби мұраларын, оның ішінде Алтын Орда кезеңі әдеби жәдігерлерін зерттеу, ғылыми айналымға салу жұмыстары негізінен XIX ғасырдан бастау алды десек, оның басында С.Е.Малов (Малов, 1951), Н.П.Остроумов (Остроумов, 1874) сынды шығыстың мәдениеті мен әдебиетін танушылардан болса, кейінгі жылдары Ә.Нәжіп (Наджип, 2007), Н.Маллаев (Маллаев, 1976), Н.Рахмонов (Rahmonov, 2017), J. Esmann (Esmann, 2003) сынды түркітанушы, шығыстанушы ғалымдармен жалғасын тапты. Қазақ әдебиеті тарихында да Алтын Орда тұсындағы әдеби жәдігерлерге қатысты ойларымен бөліскен бірнеше ғалымдардың есімдерін атап айтуға болады. Мысалы, кеңес одағы тұсында Б.Кенжебаев (Кенжебаев, 2018), Х.Сүйіншәлиев (Сүйіншәлиев, 1967) сынды ғалымдар қазақ әдебиеті тарихы тұрғысынан қарап, ой-тұжырымдарымен бөлісті. Олардың ізін жалғаған А.Қыраубайқызы (Қыраубайқызы, 2001), Р.Бердібай (Бердібай, 2005), Ө.Күмісбаев (Күмісбаев, 2009), Т.Қыдыр (Қыдыр, 2018) сынды әдебиет зерттеушілері XX ғасыр басында қазақ даласында кеңінен тараған қиссашылдық дәстүрдің негізгі қайнар бұлағы ортағасырлық әдеби жәдігерлерде, оның ішінде Алтын Орда кезеңі жәдігерлерінде жатқанын сөз етті.

Талдау

Алтын Орда кезеңінен қалған әдеби жәдігерлердің басым бөлігінің жазылу тарихы Шыңғысхан ұрпақтары билік етіп бастаған жерлерде Ислам дінінің мемлекеттік дін статусына көтерілуімен, Қасиетті Құранның Орта Азия халықтарына жасаған әсерімен тығыз байланысты. Ғасырлар бойы Құранды түрлі деңгейде меңгерген халықтар, ондағы адамзат тарихына қатысты тақырыптар негізінде түрлі еңбектер жазды. «Құран мәтіні өзгермеді, қайта Ислам дінін қабылдаған халықтардың тарихы замандар өте өзгеріп отырды. Ал, Құран мәтіні мезгіл және мекенмен үндесіп отырып,

жергілікті тарихи ортаға әсер етті және әр халық дамуының белгілі бір кезеңдерінде одан үнемді пайдаланып отырды әрі Құрандағы тақырыптарды әдеби шығармалар арқылы ашып келді. Осы процесс нәтижесінде ұлттық әдебиет Құран мәтінімен синтезге түсіп, көркем және діни-дидактикалық шығармалар дүниеге келді» [31, б. 6]. Міне, осы шығармалардың негізгі бөлігі пайғамбарлар тарихына немесе соңғы елші Мұхаммедке (с.а.у.) қатысты шығармалар болды. Бір ақындар пайғамбар мұғжизаларын кезегімен өлеңге айналдырып, көлемді шығарма жазса, кейбір шайырлар бір ғана кереметін тақырып етіп алып, өлеңмен өрнектеген. Осылайша ислам тарихында Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) тарихи келбеті жайлы жазылған шығармалар заман өте көркемдік-идеялық тұрғыдан кеңейді. Ғасырлар бойы жеке азаматтардан тартып бүкіл қоғамға Алла елшісі (с.ғ.с.) жайлы адамзатқа үлгі боларлық оқиғаларды насихаттады. Алла елшісінің өмірлік өнегесі мен адамзатқа үлгі етерлік көркем мінездерін әдеби шығарма арқылы жырлаған Жүсіп Баласағұн, Яссауи, Бақырғани қалдырған дәстүр осылайша Дешті қыпшақ әдеби жәдігерлері мен Алтын Орда кезеңінде даму жолын басып өтіп, кейінгі кезеңдерде қазақ жазба әдебиетінің негізін қалауға септігін тигізіп отырды.

XX ғасыр басында «Мәуліт», «Миғраж» сынды тақырыптар дербес жанр деңгейіне көтерілді. Алла елшісінің (с.ғ.с.) болмысы мен табиғаты, ерекше мұғжизалары өлең сөзбен өрнектелген туындылар «хилиә» (адамның болмыс бітімі, келбеті), ал көркем мінездері жырланған шығармалар «шәмаил» (көркем мінез, жақсы қасиет) деп аталады. Осыдан шығып, кейбір ғалымдар пайғамбардың болмысына тән қасиеттері мен мұғжизалары суреттелген шығармаларды бөліп-жармай, бәрін «хилиә» тақырыбындағы шығармалар аясында қарастырған (Қыдыр, 2016: 243).

Рабғұзи қиссалары да – Адам атадан басталған 25 пайғамбар мен Ислам тарихында өзіндік орны бар төрт халифа (Әбу Бәкір р.а., Омар р.а., Оспан р.а., Әли р.а.) және Алла елшісінің немерелері Хасан мен Хусейн жайлы, олардың өмірлік өнегесі мен жеке тұлғалық ерекшеліктерін бейнелейтін жалпы саны 94 қиссадан тұратын көркем тарихи шығарма. Аталған шығарма Құранда аты аталған барлық пайғамбардың өмірлік өнегесін қамтығанын ескерсек, оны бір зерттеу мақала төңірегінде зерделеп талдау мүмкін емес екендігі көрінеді. Сондықтан біз бұл зерттеу мақаламызда соңғы елші Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) туылғаннан басталған өмірлік өнегесі мен пайғамбарлық келгеннен, өмірінің соңына дейінгі болған тарихи оқиғаларды сөз еткен бөлімдерге басты назар аударғанды жөн көрдік.

Шығармада соңғы елшінің өмірлік мұғжизаларын ашып беретін «Мұхаммед Расулұлла (с.ғ.с.)-ның туылу қиссасы», «Расул (с.ғ.с.)-ның енесіне бергені туралы», «Расул (с.ғ.с.)-ның Хадишаны сұрағаны туралы», «Мұхаммед әл-Мұстафа (с.ғ.с.)-ға пайғамбарлық келгені туралы», «Пайғамбар (с.ғ.с.) туралы», «Мұхаммед Расулұланың араб кәпірлерін иманға шақырғаны туралы», «Расул ишарасымен айдың (екіге) бөлінгені туралы», «Пайғамбар (с.ғ.с.)-ның миғраж оқиғасы», «Расул (с.ғ.с.)-ның меккеден мединеге һижрет еткені туралы», «Бәдір соғысының қиссасы», «Ұхұд соғысының қиссасы», «Кіші Бәдір қиссасы», «Хұдайбия келісімі және Меккенің ашылу қиссасы», «Қаза ғұмрасы», «Хайбардың ашылу қиссасы», «Бәни Қасир ижлә қиссасы», «Бәни Құрайзаны өлтіргені туралы», «Румның парсыларды жеңуі», «Хауазин қиссасы», «Тәбүк соғысының қиссасы», «Айша (Алла одан разы болсын)-

ның ифк оқиғасы», «Расул (с.ғ.с.)-ның дүниеден өткені туралы» 21 қисса берілген. Бұл қиссалар өзінен кейін ислами-әдеби шығармалардың жазылып, ел арасында кең тарауына әсер еткен басты дереккөздердің бірі болды дей аламыз. Себебі Құрандағы сюжеттер мен персонаждарды суреттеуде кейінгі ақын-шайырлар Рабғұзи мұрасын өздеріне үлгі етті. Соның ішінде ХХ ғасыр басындағы ақындар шығармашылығы – әдебиеттанудағы арнайы зерттелуі тиісті мәселе. Өйткені, бұл кезеңде «Ислами-әдеби шығармалар түрленіп, бағзы бірлері жанрлық сипатқа ие бола бастады. Атап айтқанда «Пайғамбарлар тарихы», «Қияметнама», «Миғражнама», «Мәуліт-шәриф», «Әрбәйин» сынды дәстүрлі даму жолына түскен шығармалар өзінің жанрлық сипатымен көрініс бере бастады» (Таджиев, 2021: 9)

Тәуелсіздік алғанға дейінгі әдебиет тарихында «Діншіл шайырлар», «Кітаби ақындар» деген атпен бір шетке ысырылып, зерттеуге алынбаған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Ақыт Үлімжіұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Нұралы Нысанбайұлы, Шәді Жәңгірұлы сынды ақындар, «Сыр сүлейлері» деген атпен танылған Тұрмағанбет Ізтілеуұлы, Әйімбет Қаймақбайұлы, Мыңбай Есмағанбетұлы, Өтім Балтуғанұлы, Омар Сейілұлы, Бекенқұл Ақымбетұлы сынды қиссашыл ақындар шығыс дәстүрімен қиссалар жазып, халық арасында өтетін қиссахандық кештерінде серілік құрған ақындар шығармалары осыған дәлел. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Сүлеймен мен Ібіліс», «Хазірет Нұхқа 370 жасында пайғамбарлық берілді», «Жүсіп пайғамбар туралы», «Жаппардың пайғамбарды қонаққа шақырғаны», Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) туралы «Хаятбақшы», «Миғраж», «Мұхаммед пен Әбу Жаһил», «Мұхаммедке пайғамбарлық келгені», «Пайғамбардың соңғы тілегі», «Пайғамбардың өсиеті», «Пайғамбардың дүниеден өтуі», «Пайғамбардың ақтық үні», «Расулдың өлімі» атты дастандары, Шәді Жәңгірұлы тарапынан жазылған Алла елшісінің өмір жолын насихаттайтын «Назым Сияр-Шариф» немесе пайғамбарлардың ұлығы саналатын Ибраһим (ғ.с.) жайлы «Назым Ибраһим Халилолла», «Дәуіт уақытындағы рәйіс», «Мұса мен Перғауын» атты қисса-дастандар, Жүсіпбек Шайхисламұлының «Қисса Мұса ғалейһиссалам илән Қарун хикаясы», «Кесік бас» дастаны, Нұралы Нысанбайұлының «Гүлзейнет» қиссасы мен «Мұхаммед ғалейһи саламның Әбу Жәһилмен күрескені» атты қисса-дастаны, Майлықожа ақынның «Мұхаммед пайғамбардың қиссасы», «Әзіреті Мұхаммед Саллаллаһу әләйһи уәс-сәләм» атты дастандары, Ақыт Үлімжіұлының «Мұса пайғамбардың мойындауы», «Мұсаның Қызырға жолдас болуы», «Смағұл қиссасы», Сүлеймен мен байғұздың хикаясы» сынды қисса-дастандар ХХ ғасыр басындағы елді діни-ағартуды көздеген шығармалар екені даусыз (Таджиев, 2021: 70).

Бұл шығармалардағы Алла елшілерінің өмір жолы, адамзатқа үлгі боларлық өнегелі оқиғалар Рабғұзи қиссаларымен үндесіп жатқанын көреміз. Бұл әдеби жәдігерлердің әрқайсысын бір зерттеу мақаланың шеңберінде салыстыра талдау мүмкін емес. Сондықтан бұл мәселені алдағы зерттеулердің еншісіне қалдырып, Рабғұзи қиссалары арасындағы Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) арналған қиссалар мен осы тақырыпта ХХ ғасыр басында жазылған қиссалар арасындағы рухани үндестік пен дәстүр жалғастығын салыстырмалы зерттеуді жөн көрдік.

Нәтиже

XX ғасыр басында Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өмірін әдеби шығарма арқылы насихаттауда ақын Шәді Жәңгірұлының еңбегі елеулі орын алады. Рабғұзи өз қиссасын бүкіл пайғамбарлар тарихынан хабар беретін жинақ ретінде прозалық үлгіде ұсынса, Шәді ақын шығармашылығында пайғамбарлар тарихы жеке-жеке қисса түрінде ұсынылады. Мысалы, адамзаттың ардақтысы – Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) өмірін поэзия тілімен өрнектеген «Назым Сияр Шариф» шығармасы профессор Шәкір Ыбыраев айтқандай, «...Әділдік таразысына қызмет еткен ой-пікірлердің жиынтығы ғана емес, әдемілеп өрілген тарихи тақырыптағы поэзия», - деуге болады (Жаһангерұлы, 2003: 10).

Ал, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде Шәді шығармаларының өзіндік ерекшелігіне арнайы тоқталған профессор Мекемтас Мырзахметұлы, бұл шығарма жайлы: «Назым Сияр Шәриф» қиссасы исламият тарихының ең өзекті тақырыбына айналған пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) тарихи шындыққа сай жеке өмірбаяны мен қырық жасында пайғамбарлық дарып, политеистік, яғни көпқұдайға табынған адамзат баласының арасында жалғыз Аллаға ғана табынатын Ислам дінін тарату, насихаттау жолындағы күрес жолы, ақын жырына арқау болып өрілетін құбылысты көреміз. Бұл қисса-дастанның композициялық құрылысы мен сюжеттік желісіне арқау болып тартылған желісінің негізі теологиялық мұсылмандық әдебиетінде молынан айтылып, аңызданған әдеби-тарихи дерек-мағлұматтардан алынғаны талассыз. Мәселе – осы дерек-мағлұматтарды қисынын тауып қиыстырған Шәді Жәңгірұлының ақындық шеберлігі», - деп ой қорытады (Жаһангерұлы, 2003: 6).

Қазақтың рухани танымының өсуіне қызмет еткен бұл шығармада автор Фатиха сүресінің қасиеттерін жырға қосқан соң, Алла елшісіне (с.ғ.с.) салауат айта отырып, «Сәбәб-и тәсниф-и китаб би хәзән-назм» яғни, шығарманың жазылу себебіне тоқталады. Содан кейінгі Алла елшісінің (с.ғ.с.) «нұрының» жаралғаны, туған күнінен бастап, өміріндегі қызықты, өнегелі әрі мұғжизалы «Шаққ-е садр» сынды оқиғалармен қатар Қадиша анамызбен некелесуі, Пайғамбарлық уахидің түсуі, асыл дініміз Исламды тарату жолында көрген ауыр азаптары мен қиындықтары, Мекке қаласынан Мәдинаға хижрат еткені, ансарилердің Исламды қабылдағаны, Миғраж оқиғасы және одан кейінгі тарихи деректер желісі Рабғұзи қиссасындағы Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) арналған тараулармен үндесіп жатқанын көруге болады. Мысалы, Рабғұзи қиссасында Алла елшісі (с.ғ.с.) жайлы оқиғалар желісі пайғамбар туылған жылында болған атақты «Фил» оқиғасымен басталып, Алла елшісінің дүниеге келуі жайлы оқиғалармен жалғасын табатын болса, Шәді ақын шығармасында Алла елшісінің (с.ғ.с.) нұрының жаралғаны жайлы оқиғамен басталып, кейін өмірге келуі жайлы оқиғалармен жалғасады.

Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өмірге келуі жайлы шығармалар әсіресе түркі халықтары арасында кеңінен дамыды. Ғасырлар бойы елдің рухани мұрасына айналған шығармалар, XX ғасыр басында «Мәуліт» жанрының пайда болуына себеп болды. Шәді Жәңгірұлы «Мәуліт» тақырыбына арнайы шығарма жазбаса да, «Сияр-Шәриф» атты шығармасында Пайғамбарымыздың (с.а.у.) дүниеге келуіне, ондағы мұғжизаларға кеңінен орын берген:

Расулдың талас болды туған күні,
Хақиқат дүйсенбінің еді түні.
Раббиғ ул әууәл айдың он екінші,
Түні деп көп имамдар айтты мұны.
Сол уақытта әуел баһар еді жана,
Дүниенің тазаланған бәрі һәмма.
Әртүрлі гийаһтарда гүл ашылып,
Бұлбұлдар айтар еді Хаққа сәна (Жәңгірұлы, 2012: 55).

Шығармалары арқылы Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) өмірлік өнегесін қоғамға үлгі еткен атақты ақын Мәшһүр Жүсіп Пайғамбарымыздың (с.а.у.) дүниеге келген күнін «Хаятбақшы» дастанында:

Раббиғ ул-аууал айынан он бірі өтіп,
Он екіге дүйсенбі келді жетіп.
Атқан таңмен таласа бірге туды,

Ай мен күннен сәулесі асып кетіп (Көпейұлы, 2003: 116), – деп, пайғамбар өмірін поэзия тілімен өрнектейді.

Рабғұзи қиссаларында көтерілген тақырыптың тағы бірі – Пайғамбар нұрының жаратылуы. «Сияр-Шәриф» дастанында пайғамбар нұры Адам ата және кейінгі пайғамбарлар арқылы оның әкесі Абдуллаға, содан соң Әмина арқылы Пайғамбарымызға (с.ғ.с.) көшкені қисыны келістіре суреттеліпті:

Абдулла сұлу еді артық түрі,
Бар еді маңдайында Расул нұры.
Ақырғы Пайғамбардың атасы деп,
Яһудтер айтар еді танып мұны.
Абдулла Әмина атты әйел алды,
Ибраһим милләтімен некеленді.
Әуелі жолыққанда Абдулладан,
Расулдың Әминаға нұры барды (Жәңгірұлы, 2012: 53).

Мәшһүр Жүсіп «Пайғамбар нұры» тақырыбына арнайы хикаялық дастан жазып, пайғамбар нұрының Адам атадан бастап кейінгі пайғамбарлар арқылы Ибраһимға (ғ.с.), содан оның ұлы Исмайыл (ғ.с.) және одан тараған ұрпақ арқылы Ғабдоллаға, содан Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) жеткенін өлеңмен баяндайды.

Алла елшісінің өміріндегі маңызды оқиғалардың тағы бірі «Шаққ-е садр» оқиғасы. Бұл оқиға Алла елшісінің балалық шағында, сүт анасы Халиманың отбасында болған. Шәді ақын бұл оқиғаға бөлек тақырып арнаған болса, Рабғұзи қиссасында бұл оқиға пайғамбардың Халиманың үйіне барған кездегі оқиғалардың ішінде суреттелген. Мұндай тақырыптық ерекшеліктер шығармада бірнеше рет кездескенімен, екі шығарманың да идеялық мәні мен айтылатын ой желісінде айтарлықтай өзгешеліктер байқалмайды.

Рабғұзи қиссаларындағы Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) өміріне қатысты елеулі оқиғалардың тағы бірі – Миғраж оқиғасы. Миғраж – арабша «саты», «баспалдақ» дегенді білдіретін қасиетті ұғым. Миғраж сөзінің түбірі араб тіліндегі «уруж» яғни «көтерілу» сөзі. Осы түбірден миғраж – «көкке көтерілу сатысы» мағыналары келіп

шығады. Миғраж оқиғасы туралы Құран кәрімнің бес жерінде (15/14; 32/5; 34/2; 57/4; 70/4) сөз болса, екі орында «Меариж» яғни «сатылар» (70/3; 43/3) мағынасында сөз етілген (Çağlar, 2019: 230).

Шарғи тұрғыдан алғанда, пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) Жәбірейіл (ғ.с.) көмегімен белгілі уақыт ішінде Мекке қаласынан Құддыс қаласындағы қасиетті мешітке баруы «Исра» деп аталады да, ол жерден жеті қат көкке ұшуы, көктің әр қабатында бұрын өткен пайғамбарлармен дидарласуы, жұмақ пен тозақты өз көзімен көруі, Сидрәтул-мунтаһада мұсылман үмбетіне парыз етілген бес мезгіл Намазды аманат ретінде қабылдауы, бүкіл мұсылман үмбетіне шапағатшы болуы сынды көптеген мұғжизалы оқиғаларын қамтыған термин ретінде «Миғраж» мұғжизасы қолданылады.

Пайғамбарымыздың (с.а.у.) қасиетті сапары барысында орын алған керемет мұғжизалары көптеген мұсылман шайырларының бұл тақырыпқа арнайы кіріп, пайғамбардың өнегелі өмір жолын адамзатқа үлгі етуіне негіз болды. Әдебиет тарихында бұл шығармалар «Миғражнамалар» деп атала бастады. Осылайша түркі халықтары ислами әдебиеті тарихында Миғражнамалардың саны едәуір артып, жеке жанр деңгейіне көтерілді.

XX ғасыр басында «Әуелі бисмиллада сөзім басы, тыйылмас булықса да, көздің жасы. Миғражын ән хазіретінің тамаша қып, сөйлеген ақын Мәшһүр хикаясы, - деп, жыр маржанын төккен ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы:

Құдайым жарылқай ма көптен, аздан,
Ойым бар келсе күшім, Қағба қажыдан.
Жарандар құлақ салып тыңдасаңыз,

Азырақ сөз қозғайын Миғраждан (Көпейұлы, 2003: 146) – деп, Алла елшісінің Миғраж сапарын қазақ арасында қайта жаңғыртса, ағартушы ақын Ыбырай Алтынсариннің «Шариатул ислам» еңбегінде бұл мұғжизаға қатысты деректер ұсынылған. Жүсіп Сайрамы, Шәді Жәңгірұлы сынды ақындар өз шығармашылығында Миғраж оқиғасына арнайы тоқталыпты.

Көтерген тақырыбының сан алуандығы, сюжеттерінің тартымды болуы себепті біраз ақындар шығармаларына негіз болған «Миғраж» оқиғасының әлі де болса адамзатқа өнеге болар тұстарын зерттеу, әдебиет тарихы тұрғысынан арнайы әдеби жанр ретінде қарастыру алдағы уақыттың еншісінде деп білеміз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, орта ғасырларда Ясауи, Сүлеймен Бақырғани сынды ақындар тарапынан салынған даңғыл жол Алтын Орда кезеңінде ерекше даму жолына түсіп, Науруздин Бұрхануддин Рабғұзи, Махмут Кердери сынды сөз зергерлерінің Пайғамбарлар жайлы толғаған көркем шығармаларымен толығып отырды. Ал кейінгі дәуірлерде сөз өнерін қастерлеген шайырлар бұл жолды өздеріне үлгі етті. Соның ішінде XX ғасыр басында өмір сүрген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы, Жүсіп Сайрамы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Нұралы Нысанбайұлы сынды ақындар пайғамбарлардың тарихта қалдырған өнегесін поэзия жолымен жырлап, тарихи-әдеби дәстүрді қайта жаңғыртты.

XX ғасыр басында қазақ жазба әдебиетіндегі қиссашылдық дәстүрдің дамуына үлес қоса отырып, қазақ халқының діни санасының өсуі жолында қызмет еткен бұл ақындардың сусындаған бұлағы орта ғасырлық жазба жәдігерлер екеніне тақырыпты зерттеу барысында көз жеткіздік. Осы орайда, Пайғамбарлардың көркем бейнесінің әдеби шығармалардағы көрінісі тақырыбы бұл ақындар шығармаларымен шектеліп қалуы мүмкін емес екенін жеткізгіміз келеді. Қазақ әдебиеті тарихында болсын, түркітану саласында болсын бұл тақырыптың өте аз зерттелген тақырыптардың бірі екенін ғалымдар назарына ұсына отырып, алдағы уақытта бұдан да терең зерттеулерге жол ашылады деп үміттенеміз.

Әдебиет

Әл-Кердери, 2011. Нәһжүл-фәрадис. Қазыналы оңтүстік көптомдығы. Т. 37. Алматы: Нұрлы әлем. 312 б.

Бердібай Р., 2005. Бес томдық шығармалар жинағы. Т.1. Алматы: Қазығұрт. 448 б.

Жаһангерұлы Ш., 2003. Назым Сияр Шәриф. Өлеңмен жазылған Пайғамбардың тарихы (қадим жазуымен). Баспаға дайындаған: Жүніс Т. Алматы: Арыс нашрияты. 384 б.

Жаһангерұлы Ш., 2012. Назым Сияр Шәриф. Баспаға дайындаған: Қыдыр Т. Алматы: Нұрлы Әлем. 326 б.

Кенжебайұлы Б., 2018. Шығармалар жинағы. Түрік қағанатынан бүгінгі күнге дейін Т.1. Алматы: Ел-шежіре. 352 б.

Көпейұлы М.Ж., 2003. Шығармалары. Т. 2. Павлодар: ЭКО, ҒӨФ. 384 б.

Көпейұлы М.Ж., 2003. Шығармалары. Т.3. Павлодар: ЭКО ҒӨФ. 382 б.

Күмісбаев Ө., 2009. Терең тамырлар: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 452 б.

Құтб, 2012. Хұсрау-Шырын. Қазыналы оңтүстік. Т. 49-52. Алматы: Нұрлы әлем. 328 б.

Қыдыр Т., 2016. Дәстүрлі Ислам жауһарлары. Орта ғасырларда (X-XVI ғғ.) жазылған діни еңбектер мен шығармалардан үзінділер жинағы. Астана. 392 б.

Қыдыр Т., 2018. Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері). Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры. 200 б.

Қыраубайқызы А., 2001. Ежелгі әдебиет. Астана: Елорда. 224 б.

Маллаев Н., 1976. История узбекской литературы. Ташкент: кн. 1. 457 с.

Малов С., 1951. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград: Изд.АН ССР. 451 с.

Наджиб Э.Н., 2007. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. Туркестан: Туран. 268 с.

Остроумов Н.П., 1874. Критический разбор мухаммеданского учения о пророках. Казань: Университетская типография. 283 с.

Рабғұзи Н.Б., 2008. Пайғамбарлар қиссасы. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. Құраст.: Қыдыр Т. Алматы: Таймас баспа үйі. 480 б.

Рабғұзи Н.Б., 2011. Қиссас ул-әнбия (Пайғамбарлар тарихы). Қазыналы оңтүстік көптомдығы. Баспаға дай. Қыдыр Т., Тажиев Қ. Т. 36/1. Алматы: Нұрлы әлем. 344 б.

Сүйіншәлиев Х., 1967. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезендері (Ерте дәуірден XIX ғасырдың аяғына дейін). Алматы: Қазақстан. 388 б.

Сыздықов С., 2021. Алтын Орданың мемлекеттік идеологиясы. *Turkic Studies Journal*. 2 (Vol.3). P. 70-77. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69>

Ecmann J., 2003. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay türkçesi üzerine araştırmalar. Ankara. 438 s.

Çağlar D.A., 2019. Mucizenin ikonografisi: Miraç ve Miraçnameler. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*. №19. S. 225-283.

Rahmonov N., 2017. Ozbek adabiyoti tarihi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). Toshkent: Sano-standart. 556 s.

Reference

Al Kerderi, 2011. Nahjul-faradis [Nahjul-faradis]. *Kazynaly ontustik*. T.37. Almaty: Nurly alem. 312 p. [in Kazakh].

Berdibay R., 2005. Bes tomdiq shygarmalar jinagi. T.1. Almaty: Qazygurt. 448 p. [in Kazakh].

Zhahangeruli Sh., 2003. Nazm Siyar-Sharif [Nazm Siyar-Sharif]. Olenmen jazilgan paygambardyn tarihy Ed: Junis T. Almaty: Arys. 384 p. [in Kazakh].

Zhangiruli Sh., 2012. Nazm Siyar-Sharif. Ed: Qydyr T. Almaty: Nurly Alem. 326 p. [in Kazakh].

Kenjebayuly B., 2018. Shigarmalar jinagi. Turik qaganatynan bugingi kunge deyin [From the Turkish kaganate to the present day]. T.1. Almaty: El-shejire. 352 p. [in Kazakh].

Kopeyuly M.Zh., 2003. Shigarmalary. T. 2. Pavlodar: EKO, GOF. 384 p. [in Kazakh].

Kopeyuly M.Zh., 2003. Shigarmalary. T.3. Pavlodar: EKO, GOF. 382 p. [in Kazakh].

Kumisbayev O., 2009. Tereng ramyrlar: oqu qurali. Almaty: Qazaq universiteti. 452 p. [in Kazakh].

Qutb, 2012. Husrau-Shirin. *Kazynaly ontustik*. Vol. 49-52. Almaty: Nurly alem. 328 p. [in Kazakh].

Qydyr T., 2016. Dasturli Islam jauharlari. [Traditional Islamic jewels] Orta gasyrlarda (X-XVI y.) jazilgan dini enbektermen shigarmalardan uzindiler jinagi. Astana. 392 p. [in Kazakh].

Qydyr T., 2018. Deshti qipshaq dalasyndagi islami adebiyet (X-XV) (Islam, iman jane ihsan maselelerining jirlanu erekshelikleri) [Islamic literature in the Desht-Kipchak steppes (X-XV) (features of the chanting of the issues of Islam, faith and Ihsan)]. Astana: «Ruhani qundiliqtardi qoldau qory». 200 p. [in Kazakh].

Qyraubayqyzy A., 2001. Ejelgi adebiyet. Astana: Elorda. 224 p. [in Kazakh].

Mallayev N., 1976. Istoriya uzbekskoy literatury. Tashkent: V.1. 457 p. [in Russian].

Malov S., 1951. Pamyatniki drevneturkskoy pismennosti. [Monuments of ancient Turkic writing]. Moscow-Leningrad: AN SSR. 451 p. [in Russian].

Nadjip E.N., 2007. Regiony i etapy formirovaniya turkskih pismennyh yazykov i literature. [Regions and stages of formation of Turkic written languages and literatures]. Turkestan: Turan, 268 p. [in Russian].

Ostroumov N.P., 1874. Kriticheskiy razbor muhamedanskogo ucheniya o prorokah. [Critical analysis of the Muhammadan teaching about the prophets]. Kazan: Universitetskaya tipografiya. 283 p. [in Russian].

Rabguzi N.B., 2008. Paygambarlar kissasi. [The story of the prophets]. Adebii jadigerler. Jiirma tomdyq. Ed.: Qydyr T. Almaty: Taymas, 480 p. [in Kazakh].

Rabguzi N.B., 2011. Qissas ul-anbiya (Paygambarlar tarihi) [History of the Prophets]. Ed. Qydyr T., Tajiyev Q. *Kazynaly ontustik*. V. 36/1. Almaty: Nurly Alem. 344 p. [in Kazakh].

Suyinshaliyev H., 1967. Qazaq adabiyetining qaliptasu kezengderi [The times of formation of Kazakh literature (from the early to the end of the XIX century)]. Almaty: Kazakhstan. 388 p. [in Kazakh].

Syzdyqov S., 2021. Altyn Ordanyn memleketlik ideologiyasy [State ideology of the Golden Horde]. Turkic Studies Journal. 2 (Vol.3). P. 70–77. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69> [in Kazakh].

Ecmann J., 2003. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay türkçesi üzerine araştırmalar. Ankara. 438 p. [in Turkish].

Çağlar D.A., 2019. Mucizenin ikonografisi: Miraç ve Miraçnameler. Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi. №19. P. 225-283. [in Turkish].

Rahmonov N., 2017. Ozbek adabiyoti tarihi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). [The history of Uzbek literature (from ancient times to the first half of the XV century)]. Tashkent: Sano-standart. 556 p. [in Uzbek].

*Kh.Kh. Tadjiev^a

*^aM. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan
(E-mail: xamidulla_86@mail.ru)*

*Corresponding author: xamidulla_86@mail.ru

T.E. Qydyr^b

*^bM. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: qydyr.torali@gmail.com)*

Qissasi Rabg'uziy and Kazakh written literature of the beginning of the 20th century: spiritual harmony and continuity of tradition

Abstract. Different historical periods and historical personalities, political events and cultural and literary relics take occupy a special place in the formation of the Kazakh nation and an independent state as a whole. One of the most important factors in the history of the formation of independent Kazakhstan was the period of the Golden Horde state (XIII-XVI centuries), founded by the descendants of Genghis Khan almost eight centuries ago.

It is clear that the attention paid today to the propaganda of this era at the state level increases the identity of this era and its influence on the formation of the Kazakh statehood. In particular, the study of the influence of the recorded during this period literary heritage on the formation of the Kazakh national worldview and propaganda in the modern scientific environment allows us to identify the continuity of national identity and literary tradition.

The literary heritage written during the Golden Horde as «(Qisas-ul-Anbiya» or «Qissasi Rabg'uziy», «Nahjul Farodis», (The Open Way to Paradise»), «Khusrau-Shirin» was aimed at educating the country. Undoubtedly, these works played a special role in the development and improvement of the art of speech during this period.

The article considers the work «Qisas-ul-Anbiya» or «Qissasi Rabg'uziy» by Nasiruddin Burhanuddin Rabguzi, who made a special contribution to the social development in the Golden Horde period, and

the spiritual harmony and traditions between the stories of the prophets. The continuity between these stories, which had a great influence on the national education and religious literacy of the Kazakh people in the early 20th century is considered to be relative.

Keywords: Golden Horde, XX century, literature, Qisas-ul-Anbiya, Rabguzi, Mashhur Yusuf, Shadi Zhangiruly, spiritual harmony, continuity of tradition.

*Х.Х. Таджиев^а

*^аЮжно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Республика Казахстан
(E-mail: xamidulla_86@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: xamidulla_86@mail.ru

Т.Е. Кыдыр^б

*^бИнститут литературы и искусства им. М. Ауэзова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: qydyr.torali@gmail.com)*

Кисас-и Рабгузи и казахская письменная литература начала XX века: духовная гармония и преемственность традиции

Аннотация. Разные исторические периоды и исторические личности, политические события и культурно-литературные реликвии занимают особое место в становлении казахской нации как нации и в целом независимого государства. Одним из важнейших факторов в истории становления независимого Казахстана стал период золотоордынского государства (XIII-XVI вв.), основанного потомками Чингисхана почти восемь веков назад. Понятно, что внимание, уделяемое сегодня пропаганде этой эпохи на государственном уровне, повышает самобытность этой эпохи и ее влияние на становление казахской государственности. В частности, изучение влияния записанного в этот период литературного наследия на формирование казахского национального мировоззрения и пропаганды в современной научной среде позволяет выявить преемственность национального самосознания и литературной традиции.

Литературное наследие, написанное в период Золотой Орды как «Кисас ул-анбия» или «Кисас-и Рабгузи», «Нахдж ул-фарадис» («Открытый путь в рай»), «Хусрау-Ширин» было направлено на просвещение страны. Несомненно, эти произведения сыграли особую роль в развитии и совершенствовании искусства речи в этот период.

В статье рассматривается произведение «Кисас ул-анбия» или «Кисас-и Рабгузи» Насируддина Бурхануддина Рабгузи, внесшего особый вклад в общественное развитие в золотоордынский период, и духовная гармония и традиции между рассказами пророков, оказавшие большое влияние на пробуждение национальной образованности и религиозной грамотности казахского народа в начале 20 века, преемственность считается относительной.

Ключевые слова: Золотая Орда, XX век, литература, Кисас ул-анбия, Рабгузи, Машхур Юсуф, Шади Жангирулы, духовная гармония, преемственность традиции.

Авторлар туралы мәлімет:

Таджиев Хамидулла Хабибуллаұлы, PhD, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, бас директордың орынбасары, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Information about authors:

Tadzhiyev Khamidulla Khabibullaevich, PhD, senior teacher of the Department of Kazakh language and literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

Kydyr Torali Edilbaevich, Candidate of Philology, Associate Professor, Deputy Director-General, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Информация об авторах:

Таджиев Хамидулла Хабибуллаевич, PhD, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

Кыдыр Торали Едилбаевич, кандидат филологических наук, доцент, заместитель генерального директора, Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>